

שמואל השלישי בצומת היצירה העברית בארץ ישראל בשלהי האלף הראשון

יוסף יהלום

משוררי קדם, גם הגדולים שבהם, ידועים לנו בדרך כלל בשמם בלבד, העולה מן החתימות שהם חותמים בגופי השירים. מקום מגוריהם והשפעת פעילותם השירית בקרב עדתם, תולדות חייהם ומאורעות זמנם אינם ידועים כלל. על פי מנהגי הקריאה בתורה העולים מפיוטיהם אנו יודעים שהם חיו בקהילה ארץ ישראלית שנהגה לפי מנהג הקריאה בתורה התלת-שנתי, שעל פיו סיימו מחזור קריאה שלם אחת לשלוש שנים (מגילה כט ע"ב). כך למדנו שאסכולה שלמה של פייטני קדם פעלה בקהילות ארץ ישראליות. כיצד השתלבה פעילותם בהנהגה הרוחנית של הקהילה או בקהילות שהם תרמו להן מיצירותיהם, ומה היה יחסה של ההנהגה הרוחנית הכוללת, ישיבת גאון יעקב, לפעילות היוצרת של יחידי סגולה אלה – זאת לא נדע.

גם הגניזה הקהירית, שמתוכה עולים שרידי כתביהם של משוררי ארץ ישראל, אינה מגלה ולו בדל של ידיעה עליהם עצמם. אורך החיים של הקלף והנייר שעליהם הועתקו יצירותיהם גדול מאורך חייהם של מסמכים שיכולים היו למסור לנו פרטים אישיים עליהם – הכתובות שכתבו לנשותיהם, המכתבים שכתבו ושקיבלו, וכל כיוצא בזה. כל אלה כבר לא שרדו בשלהי האלף הראשון, כאשר העתקות בלות של שיריהם הגיעו לגניזה.

באותו זמן עצמו של שלהי האלף הראשון קם להן לקהילות ארץ ישראל אחד הפייטנים הפוריים ביותר, שמואל בר הושענא שמו. הוא היה בין השאר אחד מחברי ישיבת גאון יעקב, ועליו ועל חייו ועל מאורעות זמנו השתמרו בשרידי הגניזה הקהירית מסמכים לא מעטים. הוא פעל בסוגה שירית שלא הייתה נפוצה עד אותה העת בקהילות ישראל. עד זמנו היו רגילים בני ארץ ישראל לעטר בתפילתם בעיקר את תפילות העמידה, ואילו הוא בא לעטר את תפילת היוצר כפי שעשו כמה פייטנים לפניו (ראה להלן).

קדם לשמואל בר הושענא איש יצירתי במיוחד, סעדיה גאון, שעבר בדרכו לבבל דרך ארץ ישראל, והשאיר רושם בלימחה על מנהגי התפילה של הקהילות. רב סעדיה השריש מערכת יוצר מפותחת בעבודת הקודש של בני ארץ ישראל. במאמרנו אנו

מבקשים לברר כיצד נעשה המודל הסעדייני למחייב ביצירתו של שמואל בר הושענא. עוד אנו מבקשים לברר מה היו האמצעים הספרותיים המיוחדים שבאמצעותם האהיב שמואל את אמירת פיוטי ה'אהבה' וה'מאורה' על קהלו. קצת השלמות למהדורת פיוטיו של שמואל, שראתה אור לאחרונה, יש בהן כדי להדגים את פעילותו היוצרת.¹ לבסוף נרחיב את מגוון הסוגים הפייטניים שיצר בשריד של פיוט 'אזהרות' לשבועות פרי עטו.

א. עלייתה והתפתחותה של סוגת היוצר בתקופת שמואל

שמואל בר הושענא ('שמואל' או 'השלישי') נודע כחבר הישיבה הארץ ישראלית במאה העשירית. במעמדו כאחד משבעת היושבים ראשונה במלכות הישיבה הוא כתב מחזור שנתי שלם של יצירות מקיפות לתפילת השחר בשבתות ובימים טובים הנקראות 'יוצרות'. יוצרותיו הן יצירות מורכבות הכוללות שמונה חלקים. בולטים בהיקפם 'גוף היוצר' וה'זולת', המפייטים את הקריאה בתורה ואת קריאת ההפטרה. המרכיבים הקצרים יחסית קשורים באופן הדוק לתחנות הליטורגיות המקיפות את קריאת שמע: ה'אופן', ה'מאורה' וה'אהבה' לפני קריאת שמע, ו'מי כמוכה', ה'מלכנו' ו'ועד מתי' אחרי קריאת שמע. בראש המרכיבים שלפני קריאת שמע עומד 'גוף היוצר', ובראש המרכיבים שאחרי קריאת שמע עומד ה'זולת'. מחזור שלם של מערכת פיוטים גדולה שכזו לא יכול היה שמואל בר הושענא ליצור ביום אחד.

במעקב אחר שלבי התפתחותו של הפייטן הגדול הזה אנו נעזרים בחתימת השם שהוא שילב בנקודות מפתח בתוך יצירותיו. יש מהן שחתם בתור 'הרביעי' (בסולם הדרגות בישיבה, שראש הישיבה עומד בראשו) ויש מהן שחתם בתור 'השלישי', לאחר שקודם מעמדו שלב אחד. גם החתימה 'שמואל' סתם, ללא ציון המעמד, בעלת משמעות היא, שכן חתימה סתמית זו נעדרת מפיוטי החג והמועד שלו. את יצירות החג והמועד הוא כתב כנראה בשלב מתקדם בחייו, כשכבר התעלה לדרגת 'הרביעי בחבורה' אחרי הגאון או אף לדרגת 'השלישי'. כך נהג ביוצרות לראש השנה וכך ביוצרות ליום הכיפורים ולסוכות שהשתמרו בידינו. את חתימת 'החבר' ניתן לזהות ביוצרותיו לשלוש שבתות הפורענות שלפני תשעה באב. ביצירות לשבתות השנה

1 למהדורת פיוטיו ראה: 'יהלום ונ' קצומטה (מהדירים), יצירות רבי שמואל השלישי: מראשי ההנהגה בירושלים במאה העשירית, ירושלים תשע"ד. ההפניות בנוף המאמר הן למהדורה זו.

הוא עדיין חתם 'שמואל' סתם בלא תואר נלווה כלשהו, או 'שמואל החבר', ואין זה מסתבר שהדבר מקרי.

דומה שניתן לראות בחתימות השונות הודעת בעל דין. את התפילות לימים טובים ולשבתות מיוחדות הוא לא העז לעטר ביוצרות משלו בשלב המוקדם של חייו. ימים מיוחדים אלה כבר זכו ליצירות בעלות היקף גדול שעייטרו את תפילת העמידה של השחרית - יצירות מסוג הקדושתא.² באותו הזמן כבר הייתה הקדושתא בעלת מסורת מפוארת, ואחד היוצרים השולטים בתחום היה באותו הזמן שלמה סולימן אלסנג'ארי, איש שמקום מוצאו היה מהעיר סנג'אר בצפון עיראק, אבל הוא פעל כנראה בקהילה ארץ ישראלית כלשהי.

אחד ממחזורי התפילה הגדולים המשקף את הדומיננטיות של קדושתות אלסנג'ארי הוא 'מחזור ארץ ישראל'. שרידי כתב היד של מחזור זה כוללים מערכות מקיפות של יצירות מונומנטליות מסוג הקדושתא מעשה ידיו של שלמה סולימן. מסתבר שהוא פעל שניים-שלושה דורות לפני שמואל.³ להתחרות על מקומו ועל מקומו של יצירותיו בבית הכנסת עם היצירות הכבירות של שלמה סולימן לחגים ולמועדים היה בלתי אפשרי בשלב ההוא של חיי שמואל.

מסתבר שרק בשלב מסוים בראשית המאה האחת עשרה העז שמואל 'הרביעי' לכתוב יצירות בסוגה של 'יוצר' גם לחגים ולמועדים. זה היה לאחר שכתב מחזור שלם של יצירות לקריאה החד-שנתית בפרשות השבוע, או אולי אחרי שנתקבלו יוצרותיו לשבתות בבתי הכנסת, ולאחר שעלתה הדרישה ליוצרות מפרי עטו גם בימים טובים ובמועדים. כל זה קרה לאחר ששמואל עלה לדרגת 'רביעי' אחר ראש הישיבה, בוודאי לאחר יום ל' במרחשוון, 19.11.1001. אכן, הוא נודע לנו כשמואל הרביעי במכתב שכתב באותה תקופה, וחתם בו בנוסח 'שמואל בירבי הושענה הרביעי בחבורה'. זמן לא רב אחר כך, ביום כ"ד במרחשוון, 10.11.1004, הוא כבר צירף את חתימתו על גבי שטר חוב שערך בבית הדין הגדול בירושלים, בנוסח 'שמואל השלישי בחבורה בירבי'. מכאן ואילך הוא נודע בכינויו הקבוע 'שמואל השלישי' או אף בקיצור 'השלישי'. באותה תקופה התחילו מתפללים לומר בחגים ובמועדים פיוטי יוצר מקיפים, ואולי אף לומר יוצרות במקום קדושתות. זה היה חלק ממעמדו ההולך ומתחזק של 'שמואל השלישי' או אולי גם חלק ממעמדה ההולך ומתחזק של מערכת היוצר.

2 ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד.

3 י' יהלום (מהדיר), מחזור ארץ ישראל: קודקס הגניזה, ירושלים תשמ"ז. וראה עוד: הנ"ל, שורשי שירת הקודש, ירושלים תשע"ט, עמ' 224-227.

עד אותה העת הייתה מערכת פיוטי הקדושתא שולטת בכיפה. היא הייתה נאמרת מדי שבת בשבתו בקהילות שעדיין נהגו לפי מחזור הקריאה התלת-שנתי, אבל גם קהילות שכבר עברו למחזור הקריאה החד שנתי, שהשתלטו בקהילות רבות, נהגו להרכיב כמה מערכות של קדושות תלת-שנתיות לקדושתת כלאיים אחת ולומר אותה בשבתות.⁴ בשלב מסוים עלה קרנה של מערכת היוצר המקיפה, וקשה להניח שבאותו יום עצמו בשנה קיבלו על עצמן קהילות לומר גם מחזור שלם ומורכב של פיוטי קדושתא בשחרית וגם מחזור שלם ומורכב של פיוטי יוצר סביב קריאת שמע.

ב. יוצרות שקדמו לשמואל: שלמה-רס"ג ושלמה סולימן

בתחרות לא קטנה היה שמואל צריך לעמוד גם כאשר כתב את מחזור היוצרות המקיף שלו לשבתות השנה. הוא נאלץ להתמודד לכאורה אף עם שני מחזורי יוצרות גדולים שקדמוהו, שהוא היה שלישי להם. מבחינה זו הוא היה שלישי הן במעמדו בישיבה הן במקומו לאחר שני מחזורי היוצרות הגדולים שקדמוהו. בעל מחזור היוצרות האחד היה בעל כוחות יצירה אדירים וכוח חידוש בלתי רגיל, סעדיה גאון (882-942), ולצידו גם, לכאורה, שלמה סולימן, הנודע בעיקר בפיוטי הקדושתא שכתב לחגים ולמועדים. שני מחזורי היוצרות המקיפים של קודמיו נחתמו בראשי טורים באותיות 'שלמה' או אף 'שלמה סולימן'. גם מבחינת פרטי התבנית היו שני מחזורי היוצרות האלה אחים תאומים, אבל הם נבדלו זה מזה מבחינה חשובה אחת, מבחינת הלשון והסגנון.⁵

מחזור היוצרות המכונה שלמה-רס"ג כתוב בלשון עזת חידושים הטיפוסית לגאון, ואילו מחזור שלמה סולימן כתוב בלשון נינוחה הרבה יותר. את היוצרות בעלי סגנון החידושים המופלג שייכו מעתיקים בקלות לסעדיה גאון, ואף עיטרו אותם בכותרות המייחסות אותם 'לגאון', 'ללפיומי' (על פי מוצאו של הגאון מפיוס שבמצרים), לעומת היוצרות הקלים, שלא זכו לייחוס דומה. בגלל הקושי להתמודד

4 דרכי ההרכבה של קדושתת כלאיים ראה: ב' לפלר, "ונוסף עוד": נוספות על נוספות למחזור יניי על פי עיבודו שלפלטאל בן אפרים החזן (תחילת המאה ה-11), אסופות, יד (תשס"ב), עמ' קנה-רטז.

5 ליוצרות שלמה-רס"ג ראה: י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ם. חבל שאחרי ארבעים שנה מההדורה עדיין לא ראתה אור בדפוס. ליוצרות של שלמה סולימן ראה: ע' הכהן (מהדיר), מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לפרשות השבוע, ירושלים תשע"ט.

איתם ועם לשונם הייחודית, היוצרות הקשים מיוצגים בכתבי הגניזה בהעתקות בודדות. לעומת זאת מערכת היוצרות הקלה נפוצה ביותר בכתבי הגניזה והייתה בוודאי פופולרית בקהילות.

מבחינת התבנית, שתי המערכות נראות אחיות אם לא אחיות זהות. הן כתובות פחות או יותר בתבנית מתומנת די דומה (יוצר, אופן, מאורה, אהבה, זולת, מי כמוכה, ה' מלכנו, עד מתי). כדי להבחין ביניהן בכל זאת התקבל במחקר הכינוי שלמה-רס"ג למערכת היוצר הראשונה, הקשה, ושלמה סולימן למערכת היוצר השנייה, שאותה כתב, לכאורה, שלמה סולימן אלסנג'ארי, שנודע גם כבעל מחזור הקדושתא הגדול שהקיף את מועדי השנה. ביוצרות שלמה-רס"ג שלו בא סעדיה, לכאורה, לחקות את יוצרות שלמה סולימן, שקדם לו.⁶ עדן הכהן, המוציא לאור של יוצרות שלמה סולימן, טוען שקיים קשר אמיץ בין מחזור היוצרות המפואר שכתב הגאון לפרשיות התורה לפי מחזור הקריאה החד-שנתי ובין מחזור יוצרותיו של שלמה סולימן.⁷ הוא מצביע על כיווני השפעה הדדיים בין שני היוצרים ורומז כי ייתכן שהייתה תקופת חפיפה מסוימת בפעילותם היוצרת. עם זאת הוא עדיין רואה את שלמה סולימן כמי שהשפיע על סעדיה גאון, ולא להפך. אף קיימת כמובן אפשרות שלישית, שאת שתי המערכות כתב סעדיה גאון בעצמו.

חידה היא כיצד יוצר בעל כוחות יצירה אדירים כמו סעדיה, המחדש הגדול, יחתום את שמו של קודמו ביוצרות המקוריים פרי עטו, ולא עוד אלא שגם יחקה את התבניות של יוצרות קודמו. ושאלה על שאלה: מי היה האיש שסעדיה גאון היה תלוי בו במידה מכרעת כל כך. אחת הדעות המקובלות רואה בשלמה סולימן חזן בבית מדרשו של הגאון. והגאון, שביקש לחבב את יצירותיו על מי שאמור היה לבצע אותן, אף היה מוכן להנציח את שמו של החזן שלו בראשי הטורים של יצירתו.⁸

6 על פי ההתמדה של הגאון בפתיחת הפיוט האחרון במערכת היוצר בצירוף 'ועד מתי', טען פליישר ש'אין ספק' שהגאון כתב את יוצרותיו בעקבות שלמה סולימן, שלא התמיד בדבר. ראה: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותן והתפתחותן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 321. עדן הכהן לעומת זאת סבור שהפתיחה הזאת היא רעיון שמוצאו בפייטנותו של הגאון, ולפיכך שלמה סולימן חיקה את סעדיה. ראה: ע' הכהן, 'עיון ביוצרותיו של ר' שלמה סולימן לשבתות הפורענות ובדרכי היוצרותו של מחזור יוצרותיו לשבתות השנה', דבר תקווה: מחקרים בשירה ובפיוט מוגשים לפרופ' בנימין בר-תקוה (מסורת הפיוט, ה-1), בעריכת א' חזן וא' שמידמן, רמת-גן תשע"ז, עמ' 56, הערה 42.

7 יוצרות שלמה סולימן (לעיל, הערה 5), עמ' 240-242.

8 מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמג. זולאי מזכיר שם גם את מנהגו של רב האי גאון לחתום את השם אברהם בן יצחק בפיוטיו. יש להדגיש שבהבדל משלמה סולימן דמותו של אברהם בן יצחק לא נודעה לנו כלל מאיזה מקור אחר, ואלסנג'ארי ידוע הן בקדושתו שכתב הן כבעל תשובה בהלכה (יהלום, שורשי שירת הקודש [לעיל, הערה 3], עמ' 232-233).

בשחזור מערכת היחסים בין הגאון ובין החזן שלו מרובים הספקות על הוודאות. הגאון אינו מזכיר את שלמה סולימן ברשימת הפייטנים הראשונים, שהאחרון בהם, פינחס הכהן, בן פרברה של טבריה (כפרא), חי לכל המוקדם במחצית השנייה של המאה השמינית.⁹ נראה שהגאון התחמק מלהזכיר את שלמה סולימן כשאמר: 'מדברי המשוררים הקרובים אלינו לא תמצאני שאזכיר אלא כדי להלל דברי מי שדבריו רצויים. ולכן אומר "כבר היטיב פלוני במה שאמר", ואניח את ההיפך, לומר "וכבר הרע פלוני במה שאמר"'.¹⁰ שלמה סולימן אומנם אינו נזכר בכתבי הגאון לרעה, אבל גם לטובה הוא אינו נזכר. תחרות סמויה או בלתי סמויה בין הגאון ובין שלמה סולימן אינה מתקבלת על הדעת. סוף סוף מצטיירת לפנינו דמותו של הגאון כאדם בעל סגנון עצמאי ודעות מוצקות, אדם אשר בעקבות רעיון 'אעג'אז אלקראן' היה מוכן למצות עד תום את אפשרויות הגזירה והיצירה על פי לשון המקרא, כולל אוצר מיליה וצורותיה הנדירים ביותר. לפיכך מוזר יהיה להניח שדווקא בתחום היצירה הלשונית יהיה הגאון, בעל התפיסות הלשוניות המהפכניות, נסמך על אדם מלבדו. יתר על כן, במקומות מסוימים במחזור יוצרותיו של שלמה סולימן ניתן לאתר את מגע השפעתו הבלשנית והספרותית של רב סעדיה גאון על שלמה סולימן.¹¹

ההנחה שהגאון בעצמו הוא שכתב את שני מחזורי היוצרות פותרת כמה וכמה מן הבעיות. סעדיה גאון אכן נודע ביכולתו לכתוב בשני עטים. לדוגמה, הוא כתב את הבקשה המחורזת הקשה מבחינת תכניה המיועדת לימי צום, וחזר וכתב את הבקשה המחורזת הקלה בעלת הסגנון המקראי הצח והשוטף, המיועדת לימים טובים. שתי הבקשות זכו אומנם לדברי שבח מפיו של המבקר הגדול אברהם אבן עזרא, שנודע כמבקר הגדול של הסגנון הפייטני המפותל והקשה לפענוח,¹² אבל רק את הבקשה החזקה והתקיפה תרגם סעדיה לערבית. התוקף והחוזק אינם באים לידי ביטוי במקרה זה בסגנון ובלשון כי אם בעיקר בתוכן: 'שתהא הקלה לשבתות וחגים וימי שמחה והחזקה הקשה לימי הצום וכיוצא באלה'.¹³ גם את 'ספר הגלוי', מעין חיבור אוטוביוגרפי, כתב הגאון תחילה בעברית חידתית כדי יצירתיותו החדשנית, ואחר

9 ש' אליצור (מהדירה), פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 9.

10 ג' אלוני (מהדיר), האגרון: כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ט, עמ' 154-155.

11 יוצרות שלמה סולימן (לעיל, הערה 5), עמ' 64-66, 154-155, 160, 177.

12 ' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 195.

13 ' דודזון, ש' אסף ו' יואל (מהדירים), סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' מו.

כך חזר וכתב את הספר מחדש בפרוזה ערבית קולחת. הוא עצמו הסביר שהכתיבה המאוחרת נועדה להפיץ את החיבור בציבור, כדי שהציבור ילמד ממנו לקח.¹⁴ באופן דומה צריך כנראה להבין גם את דברי הגאון, שהוא צירף בראש סדר העבודה ליום הכיפורים את 'באדני יצדקו ויודוהו', הכלול בסידורו. לדבריו, קדמו ליצירה זו יצירות ארוכות במיוחד פרי עטו: 'וכבר חיברתי כמה פיוטים אלא שהם גדולים, ואינני רואה לרשום כאן דבר מהם אלא את זה משום קטנותו'.¹⁵ ולא ידענו למה ירמזו דברי הגאון ולהיכן נעלמו היצירות הארוכות הללו. והנה, שני סדרי העבודה החתומים שלמה סולימן כוללים כ-450 טורים כל אחד, והם כתובים בלשונו החדשנית של הגאון.¹⁶ אפשר אולי להניח שגם אלה שלו הם, ורק בגלל לשונם החדשנית והחידתית לא השפיעו השפעה מוכרת כמו סדר העבודה הקצר שלו (רק 180 טורים), הכתוב בלשון מובנת וחלקה. את סדר העבודה הקצר מיוחד מבנה ארכיטקטוני סבוך במיוחד, אבל הדבר לא הרתיע שורה של מחקים, ביניהם גדולי היוצרים הספרדים, יוסף אבן אביתור,¹⁷ שלמה אבן גבירול,¹⁸ יצחק אבן גיאת¹⁹ ועוד.

גם את מחזור היוצרות כתב הגאון כנראה בשתי גרסאות. האחת, הקשה (שלמה-רס"ג), לא זכתה לתפוצה של ממש, ורק הגרסה הקלה, המיוחסת לשלמה סולימן, הפכה נפוצה ובעלת השפעה. לא לחינם היא שרדה באלף קטעים ויותר בכתבי הגניזה. את הגרסה הקשה כתב הגאון עוד בהיותו בארץ ישראל ובסביבתה, בראשית המאה העשירית. בשבתות הפורענות היא כוללת התייחסות הן לענייני פרשת השבוע הן לענייני ההפטר, כפי שנהוג היה בארץ ישראל. לעומת זאת את הגרסה הקלה, שנכתבה לאחר מכן, משפנה הגאון מזרחו והתרחק מארץ ישראל וממנהגיה, הוא כתב לשבתות שלא נוצר בהן קשר קבוע בין הפטרות נחמה ופורענות מסוימות ובין הקריאה בתורה.²⁰

14 י' בלאו וי' הילום (מהדירים), סעדיה גאון במוקד של פולמוס בין-רבני בבגדאד: ספר הגלוי של הגאון ושני ספרי ההשגות של מבשר הלוי עליו, ירושלים תשע"ט, עמ' 9-12.

15 סדור רב סעדיה גאון (לעיל, הערה 13), עמ' רפ.

16 N. Katsumata (ed.), *Seder Avodah for the Day of Atonement by Shelomoh Suleiman Al-Sinjari*, Tübingen 2009. גם בסדר העבודה 'אלהים יה מקדם' אין אלא 88 טורים. ראה: ע' פליישר, 'תשלום סדר עבודה לרב סעדיה גאון מעזבונו של א' וילסקר ז"ל', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 191-205. אין להניח שהגאון חשב על סדר העבודה הזה כשהוא דיבר על סדרי עבודה גדולים.

17 י' רוזנברג, קובץ מעשי ידי גאוני קדמונים, ב, ברלין תרט"ז, עמ' 19 ואילך.

18 ד' ירדן (מהדיר), שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 250 ואילך.

19 י' דוד (מהדיר), שירי ר' יצחק אבן גיאת (1038-1089), ירושלים תשמ"ח, עמ' 134 ואילך.

20 בשלבים מאוחרים יותר של חייו חזר ועיבד את המחזור הקל לקהילות שנהגו לייחד הפטרות מיוחדות לשבתות הנחמה והפורענות. ראה: הכהן (לעיל, הערה 6), עמ' 33-60.

אין לדעת באיזו שנה עזב סעדיה את מצרים ועבר לארץ ישראל,²¹ וכן כמה שנים שהה בארץ ישראל, באיזו עיר התגורר ומה היו תחומי עשייתו התרבותית במהלך תקופה זו של חייו. השערות המחקר המקובלות הן שעזב את מצרים בהיותו כבן שלושים, פעל בטבריה, שעמדה במרכז חיי התרבות של יהודי ארץ ישראל בעת ההיא, ובדרכו לבבל עבר בעיר חלב. על קורות חייו אנו יודעים פרטים מרובים ומדויקים יותר רק למן ראשיתו של העשור השלישי של המאה העשירית, כאשר היה מעורב בפלמוס הידוע על קביעת לוח השנה (בשנים 921-923).²²

ג. בין יוצרות שלמה-רס"ג ושלמה סולימן לבין יוצרות שמואל

קשר אמיץ במיוחד קיים כאמור בין מחזור היוצרות המפואר שכתב שלמה-רס"ג לפרשיות התורה לפי מחזור הקריאה החד-שנתי ובין מחזור היוצרות של שלמה סולימן. קיימים כמובן הבדלים ביניהם ברמת התחכום הסגנוני. ואולם, הבדל חשוב השייך לתחום הליטורגיה יכול ללמד על מהלכיו של הגאון אחרי שעזב את ארץ ישראל ופנה מזרחה. בפנותו מזרחה לאחר פריצת הדרך בתקופת יצירתו הראשונה כתב הגאון את מחזור היוצרות הקל, ודאג להתאימו לא רק לטעמן הסגנוני של הקהילות במזרח כי אם גם להרגלים הליטורגיים שלהן, שכן בקהילות אלה לא נהגו ליחד הפטרות מיוחדות לשבתות הנחמה והפורענות. מבחינה זו יאה הכינוי 'תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת' למחזור זה, ולו בלבד. ביוצרות שלמה-רס"ג סעדיה פתח את התקופה שזולאי כינה 'תקופת שלטון היוצר'.²³ כאן הייתה חדשנותו הגדולה. שלמה סולימן אלסנג'ארי חתם בקדושתות האדירות שלו את תקופת שלטון ה'קרובה'. את שלמה סולימן אלסנג'ארי צריך כנראה להחשיב כאחד מאחרוני תקופת שלטון ה'קרובה'. אין זה אומר שלפני סעדיה לא כתבו יוצרות בארץ ישראל, ואין זה אומר שאחרי שלמה סולימן לא כתבו קרובות בסוגת הקדושתא.²⁴ עם זאת, שניהם

21 ' ברודי, רב סעדיה גאון, ירושלים תשס"ז, עמ' 35-36; מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), תל-אביב תשמ"ג, א, עמ' 463.

22 S. Stern, *The Jewish Calendar Controversy of 921/2 CE*, Leiden 2019

23 מ' זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 92; הנ"ל (לעיל, הערה 8), עמ' קמו-קמז.

24 על קדושתות שנכתבו במאה האחת עשרה ראה: ש' אליצור וט' בארי, 'פיוטי ר' ישועה בירבי יוסף הכהן השופט', קבץ על יד, כב [לב] (תשע"ד), עמ' 9, הערה 28.

הביאו את הסוגות לשיאים חדשים של עוצמה והיקף. פעילותו היוצרת של סעדיה הטביעה את חותמה בשירת בית הכנסת. הוא הכניס לעולם היצירה טעם ספרותי חדש, תנופת יצירה וסגנון עברי עז ותקיף, שלא נודעו עד אותו הזמן. כדי להשריש בציבור את אמירת היוצרות בעלות המבנה המורכב הוא היה מוכן להדביק להן את תו התקן 'שלמה סולימן', האיש שנודע בציבור כפייטן גדול ויצירותיו נשאו חותם של כשרות. כך אולי באו לעולם החתימות 'שלמה' וגם 'שלמה סולימן', לראשונה במחזור הקשה, ואחר כך גם במחזור הקל.

כאשר הפציע כוכבו של שמואל, כבר הייתה התבנית המפותחת של היוצר המתומן עובדה קיימת, והוא מילא אותה בתכנים חדשים משלו; שפע של מדרש ואגדה כיד המסורת הארץ ישראלית.²⁵ הוא גם לא היה מחויב חוב גמור ללשון המקרא ובוודאי לא למילים הנדירות ולצורות יוצאות הדופן נוסח סעדיה, והרשה לעצמו להביא את דרשות חכמים בין השאר כלשונו. סוף סוף היה בית המדרש שלו, ישיבת ארץ ישראל, צור מחצבתן של המדרש והדרשות.

כדי להדגים את המהלך המאפיין את שלושת מחזורי היוצרות הגדולים, על המשותף והמבדיל ביניהם, נפנה אל פרשת שמיני, אשר שימרה עבורנו את פתיחת מערכות היוצר בשלוש היקריותהן הטיפוסיות. שלמה-רס"ג מצפה 'אצף' בעתיד מקוצר) בלשונו המקראית המצוחצחת שהמשיח 'חשמני', תהלים סח, לב) יביא את כלי בית המקדש ('אגרטלי', עזרא א, ט), ויחד עם שבי ציון מצאצאי בית דויד ('בית הלחמי') ובית לוי ('בית המחלי') והכוהנים המשוחים ('בית השמני') הם יחנכו את בית המקדש כחנוכת המשכן באותו יום השמיני הראשון:

אֲגַרְטְלִי חֲמָדִי אֲצַף אֶתוֹתֶם חֲשִׁמְנִי
בֵּית הַלְחָמִי וְהַמְחָלִי וְגַם בֵּית הַשְּׁמִנִי
כְּעֵת וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי.²⁶

שונה מאוד מחזור שלמה סולימן, המספר כמעט בלשונו שלו את סיפור הפרשה. לאחר שבעת ימי קורבנות המילואים אשר מילא משה, הוא קרא לאהרון. בכינוי למשה ('ממים מומשה' על פי שמות ב, י) הוא חוזר ומשתמש כל אימת שהפסוק פותח בלשון 'משה':

25 במיוחד מערכת היוצרות הראשונה, המשלבת דרך קבע בין שבתות הפורענות והנחמה ובין פרשיות השבוע המתאימות.

26 יוצרות שלמה-רס"ג (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 29.

אַחַר שְׁבַעַת יְמֵי אֵשָׁה
בְּמִלּוּאִים אֲשֶׁר מִילָא מְמִים מוֹמְשָׁה
וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי קָרָא מֹשֶׁה.²⁷

שמואל השלישי שונה מקודמיו. הוא אינו נמנע מלשלב בדבריו את דברי המדרש על היום השמיני למילואים, הראשון בניסן, שהיה בין שאר עשר סגולותיו, שגדלו ('שגור') שמחותיו, גם היום הראשון לכהונה, שכן מאותו היום ואילך זכה אהרון להיקרא 'אישי כהן גדול' (משנת יומא ד, א). שמואל אף מביא את דברי המדרש כלשונם, לשון חכמים, הבולטת על פי צורות הפועל 'נטל', 'נתמנה' ולשון הפנייה 'אישי':

אָמְנָם בַּיּוֹם שֶׁנֶּטַל עֶשֶׂר עֶטְרוֹת וְשָׁגוּ רְנוּנָיו
בּוֹ בַּיּוֹם נִתְמַנָּה אִישִׁי כֹהֵן גָּדוֹל וְנִינְיוֹ
וַיְהִי בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי קָרָא מֹשֶׁה לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו²⁸

לשלוש המחרוזות משותפות אותיות האל"ף והבי"ת הפותחות את הטורים הראשון והשני. שלושתן גם חותמות את המחרוזת בפסוק הראשון של הפרשה (ויקרא ט, א). עם זאת, כל אחת קוטעת אותו בנקודה הרצויה לה, אחרי שלוש המילים הראשונות, אחרי חמש המילים הראשונות ואחרי שבע המילים הראשונות. המילה האחרונה בכל אחד מן המקטעים קובעת את הברת החרוז של המחרוזת, אבל הרעיונות ודרכי הביטוי שונים ביותר.

ד. קריאה חדשה במאורה לפרשת שמיני ועיון בסמיכות המכונסת

קריאה חדשה במאורה לפרשת שמיני (עמ' 458 במהדורת היוצרות של שמואל השלישי) חושפת בפנינו את אחד האמצעים השיריים הטיפוסיים ליצירתיות המיוחדת של שמואל. המאורה מרובעת הטורים נושאת את אותיות חתימת השם 'שמואל'. א-ל נדחסות אל תוך טור אחד החורז בתוכו, שלא כמו החתימה 'שלמה' ביצרות שלמה-רס"ג וביצרות שלמה-סולימן, המתאימות בדיוק במספר אותיותיהן למחרוזת מרובעת טורים.

27 יוצרות שלמה סולימן (לעיל, הערה 5), עמ' 493, והשווה שם, עמ' 473, 547.

28 יוצרות שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 455.

שׁוֹב נָא בְּרַחֲמִים עַל עַם אֲבִיוֹן

מְנוּעַ דִּיץ²⁹ חֲשׂוֹף גֵּיל מְעוֹפֵב צְבִיוֹן³⁰

וּתְמוֹר יִקְדֹּ 31 בַּחֲוָרִי³² נוֹב תְּנוֹבֵב[ם לְרַבִּיוֹן]³³

אוֹזֵן הַט לְנִבְיוֹן / 34 לְנִגּוּהָ כְּאוֹר בְּ[חֲבִיוֹן]

[ככתוב ונוגה כאור תהיה קרנים מידו לו ושם חביון עזה] (חבקוק ג, ד)

השימוש במטונימיות לעם ישראל באמצעות סמיכויות המורכבות מנסמך בצורת בינוני פעול והשלמתו בסומך שמני, על דרך הסמיכות המְכַוֵּנָה (עם אֲבִיוֹן, מְנוּעַ דִּיץ, חֲשׂוֹף גֵּיל, מְעוֹפֵב צְבִיוֹן), היה אהוב על שמואל השלישי, והוא מצוי בעיקר במאורות שלו, אבל פה ושם גם בפיזי 'אהבה'. וכך, גם ב'אהבה' לפרשת תולדות אנו מוצאים שרשרת סמיכויות המתייחסות כולן ליעקב אבינו: 'רְכוּף מַעֲנָה רְצוּי מַעֲשֶׂה נְמִשָּׁף בְּאֵהב'³⁵ (תולדות, עמ' 200, ועל פי משלי טו, א). לעומתו מכונה שם עשיו 'קְלוּט עֶקֶב', מי שאחיו אחז בעקבו. כך גם בצורת הנקבה (בינוני פעול) המתייחסת לכנסת ישראל בפתחת המאורה, ועל פי שיר השירים ב, ד: 'סְתוּרַת מִדְרָגָה' (וארא, מאורה, עמ' 306); וכן: 'שְׁכוּרַת מִי רוּשׁ' (שמות, אהבה, עמ' 292, והשווה ישעיהו נא, כא), 'אֲנוּשֵׁת לֵב' (ויקרא, מאורה, עמ' 440), 'הִלּוּמַת מוֹסֵר' (שם, שם, והיינו: מוכה בייסורים), 'צְרוּפַת שְׁמֶשׁ' (אחרי מות, מאורה, עמ' 484, וכמו: שרופת שמש), 'סְבוּבַת מְרִיאֵי בֶשֶׁן' (כי תצא ורני עקרה, מאורה, עמ' 721, השווה תהלים כב, יג). ובצורת הריבוי: 'אֲרוּעֵי יְתֻמוֹת' (מקץ, אהבה, עמ' 251, שיתמות פגעה בהם), 'סְקוּדֵי שְׁכָם' (בשלח, מאורה, עמ' 332, השווה איכה א, יד, והכוונה כנראה כמו: מעוּתֵי גֵב), 'בְּלוּעֵי שְׁחַת' (קורח, אהבה, עמ' 600, והכוונה: יורדי בור), 'גְּנוּזֵי בּוֹר' (שם, שם), 'סְבוּאֵי קֶטֶב מְרִירֵי' (האזינו ושובה, מאורה, עמ' 759, על פי דברים לב, כד, והכוונה: פגועי מגפה מרה).

גם הפיזי הקדום 'אשר אימתך', המנגיד בין מלאכי מעלה ובין קבוצי מטה, נוטה לתאר את קבוצי מטה במטונימיות המורכבות מסמיכויות מכונסות. הפייטן מבקש להדגיש ששבח המלאכים שנעשה מתוך יראה אינו שקול כלל לשבחי בן אנוש, שהוא לרצון לפני האל. כך משתמש הפייטן בשורה של מטונימיות של גדולה כדי לתאר

29 בכ"י סינסינטי 1228 (כ"י ב במהדורה): דין.

30 רצון והתרצות.

31 מתוקן בכתב היד 'יקר', ונראה שצריך לקרוא גם בכ"י סינסינטי 'יקד' בדל"ת.

32 של עם ישראל, ועל פי הפרשה גם של אהרון הכהן.

33 תרבה מספרם (מלשון תנובה) לריבוי.

34 אל דבר הנביא חבקוק.

35 ואולי יש לגרוס: מְשׁוּף אֵהב.

את המלאכים, ולעומת זאת בשורה של מטונימיות של שפלות ועליבות כדי לתאר את בני האדם. באותיות מ"ם ולמ"ד, למשל, הוא אומר על בני האדם: 'וְאָבִיִתְ תְהִלָּה מְתוּמֵי שְׁמַץ, מְמֹסֵי כְתָם, מְלֻכּוּדֵי פֶחַ, מְלַעֲוֵנֵי מֶר וְהִיא תְהִלָּתְךָ'.³⁶ לעוצמתו של הרעיון תורמות בוודאי גם המטונימיות המבוססות על הסמיכויות המכונסות. אלה מוסרות רעיון שלם במספר הברות מצומצם. 'כתומי שמץ' - מי שהחטא מכתים אותם. 'כמוסי כתם' - מי שהעוון טמון בהם. 'לכודי פח' - מי שמלכודת היצר אוזנת בהם. 'לעוני מר' - מי שמר המוות מחלחל בהם כמו ארס. בתיאור המלאכים לעומת זאת משמשות סמיכויות רגילות. לדוגמה, פתיחת הפיוט מתייחסת אל המלאכים כמי שעושים מלאכתם באמונה ובגבורה, כמי שמעורבים במהותם ממים ('קרח') ומאש ('קדח'):

אֲשֶׁר אֵימְתָךְ בְּאֶרְאֵלֵי אֲמֹן, בְּאֲבִירֵי אֲמֵץ
 בְּבִלְוֵי קָרַח, בְּבִדּוּדֵי קִדְח וּמִזְרָאֵךְ עֲלֵיהֶם
 וְאָבִיִתְ תְהִלָּה מְגֻלּוּמֵי גוֹשׁ, מְגָרֵי גֵיא
 מְדֻלּוּלֵי פֶעֶל, מְדִלֵי מַעַשׁ וְהִיא תְהִלָּתְךָ
 אֲשֶׁר אֵימְתָךְ בְּהִמּוֹן מְלֻאֲכִים, בְּהִלּוּךְ מַחְנֹת
 בְּעֵד אֲלָפִים, וּבְרַבֵּי רַבּוֹת וּמִזְרָאֵךְ עֲלֵיהֶם

באופן כזה פותחים גם שני הטורים הראשונים במאורה לפרשת ויחי המספרת במותו של יעקב. במקרה זה הסמיכויות המכונסות כולן מתייחסות למצבם של מתי ישראל: 'חֲבוּאֵי בּוֹר נְקוּקֵי סְעִיף אֲטוּרֵי בָּאָר / זְרוּבֵי עֵצִים צְפוּדֵי עוֹר בְּלוּיֵי שְׂאָר' (ויחי, עמ' 280). גם שאר הסמיכויות המכונסות הללו מתייחסות לעיתים קרובות למצבו האומלל של עם ישראל.³⁷ הן בונות תארים מורכבים ועומדות בפתח של פיוטי מאורה קצרים. הסמיכויות המכונסות קובעות למעשה את האווירה של הפיוט כולו. לשונות הפנייה והבקשה שבהמשך מורכבות מפועלי פנייה אל האל שכינוי המושא החבור אליהם חוזר אל האומללים הללו, שהאל צריך להושיע ולגאול כדי שיראו את האור, זה האור של ברכת 'יוצר המאורות'. כך למשל מבקש הפייטן על היונה אשר הנץ רודף אחריה והיא נסתרת בסתר המדרגה, 'סתורת מדרגה' (שיר השירים ב, יד) - פְּצָנָה, רְצָנָה, הֲרִיצָנָה. בשלושת פועלי הפנייה הרצופים הפייטן מבקש

36 ד' גולדשמידט (מהדיר), מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, ירושלים תש"ל, עמ' 374-375; והשווה: מ' זולאי (מהדיר), פיוטי יניי, ברלין תחר"ץ, עמ' שלב. הוא גורס: ביברואי קרח, ביבלולי קדח.

37 ואלם השווה גם: 'סלולי דרך... עקולי אורח' (נת, מאורה, עמ' 147).

מהאל שיהפוך את מצב החושך והצל שבו היונה המסתתרת נמצאת למצב של יתרון. כל זאת כאשר נבואת זכריה (יד, ז) תתגשם ויהיה אור לעת ערב. אז יינזק ויישרף המבקש להזיק ולשרוף את היונה, ואת הנחבאת בסתר המדרגה אפשר יהיה להריץ מן הבור. באופן דומה מבקש הפייטן גם על הכלואים בקברים, הטמונים בנקי הסלעים ובלועים בבורות: 'קרא לאֲסִפִּים... הֲרִסִים (בטל אורות)... הֲקִיצִים'. היקיצה והטל קשורים בין השאר באורו המפציע של היום.³⁸ 'סְבוּאֵי קֶטֶב מְרִירֵי אֲשֶׁר צָפַע נֶשְׁכָּם' מעולפים בגלל הארס המפעפע בהם (דברים לב, כד). את זה מתאר טור הפתיחה. מכאן ואילך מתייחסים כל הכינויים החבורים (כֶּם) וגם כינויי השייכות הקובעים את החרוזה אל הצלת הנשוכים הללו: 'עוֹרָה כְּקֶדֶם לְהֲרִטוֹת מִחֶלֶם אַחֲרָיָה לְמִשְׁכָּם... לְשִׁכְכֶם... תַּעַן נְסִיכֶם / לְהִגִּיהַ חֲשָׁכֶם'.

בפיוט קדום טל הבנוי על דרך האליטרציה משמשות לעיתים קרובות דווקא סמיכויות מופסקות. בסמיכויות אלה מפורש היחס בין הפועל ובין השם באמצעות מילת היחס הנגדרת מן המשפט המקורי. הדוגמאות כולן לקוחות גם במקרה זה ממטונימיות המתארות את המתים. כך באות ב"ת: 'בְּלוֹיֵי בְּרָקֵב בְּרַר בְּרִיתֶם³⁹ בְּאֹר טל... טְמוּנֵי בְּחֶלֶד טְהַר טוּמְאָתָם בְּאֹר טל... כְּמוֹסֵי בְּכֶלֶא כְּבִיר כּוֹחֶם בְּאֹר טל' ועוד, ומילות הקבע 'באור טל' חותמות את הטורים. בתוך הרשימה האלף-ביתית של סמיכויות מופסקות ניתן למצוא גם דוגמאות של סמיכויות מכונסות. כך: 'גְּנֹזֵי גֵי גְּלִי⁴⁰ גֵי וְיִיתֶם בְּאֹר טל... נְתוּנֵי נְשִׁיָּה נְהִיגִים... סְפוּנֵי סֶלְעִים סִגְבִים... צְמוּתֵי צִיָּה צֶהֱלִם'.⁴¹ מאורות שסמיכויות מכונסות קובעות את מבנה טוריהן המשולש נחשדו שלא שמואל השלישי הוא אביהן מולידן.⁴² גם חריזה פנימית בנוסח אאת בבת גגת, שנמצאה קושרת את הסמיכויות המכונסות זו לזו, היא חידוש שלא נודע בפיוטי המאורות של השלישי.⁴³ ואולם, לאור חיבתו המיוחדת של המשורר לסמיכות המכונסת במאורות האחרים שלו נדמה שההסתייגויות אולי בלתי מוצדקות.

נביא כאן את המאורות הדחויים, ששמונה אותיות האלף-בית שבראשי טוריהן

38 והשווה הניתוח היפה של פליישר, היוצרות (לעיל, הערה 6), עמ' 276-277.

39 במשמעות של 'חִזַּק את גופם, את בריאתם'.

40 גי במשמעות 'ארץ' על פי ישעיהו מ, ד, וזה צליל המילה המציינת 'ארץ' ביוונית. 'גל' היא צורת הציווי גְּלֵה בכתוב המצוי בכתבי יד של לשון חכמים. בארמית מתחלפות כאן הסימות אל"ף וה"א, השווה דניאל ב, כט, עם ב, מז.

41 ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם): קרובה קדם-ינאית לגבורות טל', קובץ על יד, ח [יח] (תשל"ו), עמ' 133-132; וראה: יהלום (לעיל, הערה 12), עמ' 109-124.

42 יוצרות שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 967.

43 ע' פליישר, 'חידושי האסכולה הספרדית בפיוטי היוצר', הספרות, ד (תשל"ג), עמ' 346-347; והשווה: יוצרות שמואל, שם, עמ' 281-282, 413-414, 1001-1002, 1028.

משלימות היטב פיוט 'אופן' עלום, שנכתב על פי המצוי ביוצרותיו של שמואל השלישי באותיות א-נ-בראשי טוריו. שש הסמיכויות המכונסות מתייחסות כולן למצבו האומלל של עם ישראל. הוא פותח ב'סלולי אורח' במשמע של 'רמיסה' ו'סבל' מטורח הדרך, כפי שגם הסמיכות השנייה, החורזת אותה, אומרת 'סבולי טורח'.⁴⁴ מעבר לחריזה הפנימית החיננית, המאורה כתובה בחריזה כוללת בהברת 'אור' המתקשרת היטב עם נוסח הברכה 'יוצר המאורות', וגם החריזה הכוללת של האהבה 'בָּה' מתקשרת עם ברכת 'הבוחר בעמו ישראל באהבה'. מרכיב חשוב בחריזת הצלעיות הפנימיות של טורי ההמשך שאחרי הפתיחה בסמיכויות המכונסות הוא כינויי המושא או השייכות '-(אָ)ם', המתייחסים לעם ישראל, שהפייטן מבקש על הצלתם. וגם זאת על פי מה שכבר ראינו במאורות האחרים של שמואל השלישי. אותיות האלף-בית ס-צ מלוות את המאורה וכן ק-ת את האהבה. בכך הן משלימות אלף-בית שהתחיל באופן והגיע עד האות נו"ן (עמ' 967 במהדורה):

[מאורה]

סְלוּלֵי אוֹרַח / סְבוּלֵי טוֹרַח / הוֹתֵר לְשֵׁאוֹר
 עֲגוּמֵי נֶפֶשׁ / עֲכוּרֵי רֶפֶשׁ / לִיקָר וְלִפְאוֹר
 פְּנֵה לְמַעַנָם / פְּנֵה לְמַעַנָם / אֲדִיר וְנֵאוֹר
 צִיֵּהר זֶרְחָם / צִיֵּין אֶרְחָם / הוֹלֵךְ וְאוֹר
 ככת' ואורח צדיקים כאור נוגה הולך ואור (משלי ד, יח)...

ברוך יוצר המאורות

[אהבה]

קְדוּרֵי חֲמָה / קְצוּצֵי קוֹמָה / קוּמֵם לְשִׁגְבָה
 רוּעֲצָם הָאֲמִיל⁴⁵ / רוּעֲצָם הַקְּמִיל / הַדְּלִיק לְשִׁלְהָבָה
 שְׁמוֹר חֵיטוּבָם⁴⁶ / שְׁקוֹד לְהִטִּיבָם / חוּצַב לְהָבָה⁴⁷
 תוֹפִיעֵ⁴⁸ חֲשָׁכָם / תֹּאמֵר לְמִשְׁכָּם / בְּעִבּוֹתוֹת אֶהְבָּה
 ככת' בחבלי אדם אמשכם בעבותות אהבה (הושע יא, ד)

ברוך הבוחר בעמו ישראל באהבה

44 והשווה יוצרות שמואל, שם, עמ' 147: 'סלולי דרך מה נעימים זה בצדקת זה אדוקים / עקולי אורח מה מאוסים אשר דמיונם כחדקים'.

45 שיהיה אומלל.

46 השווה: 'מחוטבות תבנית היכל' (תהלים קמד, יב).

47 כינוי לאל על פי תהלים כט ז.

48 כמו 'תזריח'.

ה. גילויים חדשים מפיוטי שמואל השלישי (השלמות לפיוטי היוצר)

גם מהדורה המבוססת על כשמונה מאות קטעים של כתבי יד המפוזרים בכל העולם ניתן כנראה להשלים על פי כמה קטעים נוספים המתגלים לאחר מעשה. זה גם מה שקרה למהדורת פיוטי שמואל בר הושענא, שכתב את יצירותיו לציבור שלו לפני כאלף שנה, בסוף האלף הראשון ובתחילת האלף השני. מאז פרסמנו אנכי ופרופסור נאויה קצומטה את מהדורת פיוטיו עברו למעלה מחמש שנים. יום ליום יביע אומר, וחוקרים שונים הביאו לדיעתנו מידע על קטעים נוספים, ביניהם קטעים שהתגלו רק לאחרונה בגנזי הספריות.⁴⁹ נציין את כ"י אוניברסיטת פנסילבניה, CAJS: RAR, MS 85.126.10, הכולל דף שבצידו האחד התחלת גוף היוצר לפרשת בהעלותך 'אהל מועד בראשון שבראשון' (טורים 1-11); כ"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3462.19, ובו מאורות ליום הכיפורים מפרי עטו של השלישי; כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה, TS AS 131.86, כולל פיוט ועד מתי לשבת האזינו ושובה, וכן שם, AS 131.51, כולל מאורה לסוכות; כ"י פריס, ספריית כל ישראל חברים, III.B.185. המקיף בכתבי היד הוא כ"י פריס, המורכב משני גיליונות (דפים כפולים). בדפים אלה כלולים בעיקר גופי יוצר לפרשות יתרו ומשפטים, וכן לפרשות פקודי, ויקרא ושמיני. נראה שאלה הגיליונות החיצוניים של קונטרס שאבד. בין השאר יש בחומר החדש השלמות וחילופי נוסח למהדורה שראתה אור בדפוס. את חילופי הנוסח המובאים בין השיטין סימנו בין שני קווים [ניצבים]. שולי כתב היד מביאים חילופים בליווי המילה הערבית *سَالِح*, ויש לראות בה השתקפות של *صَالِح* ('הנכון'). השלמות סימנו בין סוגריים [מרובעים]. תיקונים סימנו אחרי סוגריים [מרובעים] בסוגריים (עגולים). חילופי הנוסח וההשלמות שבהמשך הם על פי כ"י כ"ח.⁵⁰

49 נזכר כאן בתודה ובברכה לראש משביר את פרופסור שולמית אליצור ואת ד"ר שרה כהן, האמונות על מפעל השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר, את ד"ר עדן הכהן מהדיר פיוטי שלמה סולימן, את ד"ר עזרא שבט הזרזי והמזורזי ממחלקת כתבי היד בספרייה הלאומית בירושלים, ואת אברהם לויין היקר. לכולם אנו אומרים גם כאן פעם נוספת תודה על שהפנו את תשומת ליבנו לקטעים החדשים של יוצרות השלישי.

50 חילופי נוסח לגוף היוצר, יתרו (עמ' 339-342, טורים 9-42): 10 גיורת] גירות. 11 מנוצה] ליתא. 12 האל] ליתא. 28 *مَأْسَفَمِيَا*. 29 כל] הכל. 32 קולו] קול. 34 שחררתי והדררתי] הדררתי ושחררתי. 37 להתכונה] לתכונה. 40 ותתנקה] והתנקה. 41 שעד שלא] עד שלא. אהיה] אהא. חילופי נוסח לגוף היוצר של פרשת משפטים (עמ' 356-357 במהדורה): 20 תרגילה] תרגולה. 23 *وَبَدَّ*] *سَالِح* ובבד. 34 דונן] *سَالِح* דננו.

1. השלמות לגוף היוצר לפרשת משפטים (עמ' 356–358 במהדורה)

המחרוזת הרביעית (מחרוזת קדוש), שמקומה בסוף החטיבה השנייה, נושאת את אות האקרוסטיכון מ"ם מאותיות השם 'שמואל'.

- 22 לָהּ 51 מוֹכֵר לְאִישׁוֹת וְשׁוֹנֵה לְשִׁפְחוֹת וְשׁוֹנֵה וּלְאָדוֹן אַחֵר יֵשׁ כָּסֶף
- 23 מוֹכֵרָה לְאִישׁוֹת אַחֵר שִׁפְחוֹת לֹא לְשִׁפְחוֹת אַחֵר אִישׁוֹת⁵² וּבִבְגָד וּבְנִעוּרִים בְּלִי כָסֶף⁵³
- 24 וְאִם שָׁלַט אֱלֹה לְאֵא יַעֲשֶׂהָ לְהָא וְיִצְאָהָ חֲנָם אֵינֶן כָּסֶף [אָמַר קָדוֹשׁ] (שמות כא, יא)

החטיבה השלישית ממשיכה את אותיות האלף-בית מ-צ, והמחרוזת האחרונה (הרביעית) בחטיבה הזאת נושאת את אות האקרוסטיכון וי"ו.

- 25 מְגִיד שְׂאִין הָרוֹצֵחַ חַיִּיב אֵילָא עַל בֶּן קַיִימָה וְעַד שֶׁתִּצָּא נַפְשׁ הַמוֹמֵת⁵⁴
- 26 נֶאֱמַר לְמִיתָהּ וְהַקֵּל וְחֹזֵר וְהַכְּבִיד וְמַת פְּטוֹר וּבֵל יוֹצֵמֵת⁵⁵
- 27 מִכָּה אִישׁ וְמַת מוֹת יוֹמֵת (שמות כא, יב)
- 28 סְטוֹתוֹ עֲשׂוֹת כֵּן בֵּית דִּין מוֹזְהָרִים בְּסוֹף לְהַכְחִידוֹ
- 29 עִיר מְקַלֵּט גּוֹלָה שׁוֹגֵג וְאִם פָּהֵן מְסַפְקֵת לוֹ צִידוֹ⁵⁶
- 30 וְאֲשֶׁר לֹא צָדָה וְהָאֱלֹהִים אֶנְהָ לִידוֹ (שמות כא, יב)
- 31 פָּרַט לְרוֹפֵא שֶׁהֵמִית וְהֵמַכָּה בְּרִשׁוֹת [בֵּית דִּין] וְהַרְזָה בְּנֹו וְתִלְמִידוֹ בְּחִימָה⁵⁷

51 סוף הפסוק הקודם 'ואם לבנו ייעדנה כמשפט הבנות יעשה לה' (שמות כא, י), ומכאן ממשיך בעניין משפט הבנות.

52 השווה: מכילתא דרשב"י, משפטים כא, ז-ח, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 165: 'מוכר אדם את בתו לאישות ושונה, לשפחות ושונה, לאישות אחר שפחות, אבל לא לשפחות אחר אישות'.

53 השווה: מכילתא דר"י, נזיקין (משפטים), פרשה ג, מהדורת הורוביץ-רבין, ירושלים תש"ך², עמ' 260: 'ויצאה חנם - בבגד, אין כסף - בנעורים. שהשפחה יוצאת מידי אדוניה בבגדו בה או בהגיעה לבגרות בלא תמורה. והבת הנמכרת לאישות פעם שנייה, נמכרת בכסף'.

54 השווה: מכילתא דר"י, שם, פרשה ב, עמ' 261: 'מכה איש ומת מות יומת... מגיד שאינו חייב עד שתצא נפשו... מכה איש, מגיד שאינו חייב עד שיהרוג בן קיימא'.

55 השווה: תוספתא, בבא קמא ט, ו: 'אמדהו למיתה והקל ממה שהיה, והכביד ומת, אם מחמת המכה הראשונה מת, הרי זה חייב, ואם לאו, הרי זה פטור'. ולשון 'יוצמת' כמו 'יהרג'.

56 השווה: משנת מכות ב, ו: 'אמותיהן שלכהנים מספקות להן מחיה וכסות כדי שלא יתפללו על בניהן שימותו'.

57 השווה: מכילתא דר"י (לעיל, הערה 53), פרשה ד, עמ' 263: 'להרגו בערמה, להוציא מרפא שהמית, והמכה ברשות בית דין, והרודה בבנו ובתלמידו ואף על פי שהיו מזידין אינן מערימין'.

- 32 צָעִיר וְחָרֵשׁ וְשׁוֹטָה פְּטוּרִים שְׁאִינָן בְּהַעֲרָמָה⁵⁸
- 33 וְכִי יִזְיַד אִישׁ עַל-ל רַעֲהוּ <לְהַרְגוֹ > בְּעֲרָמָה (שמות כא, יד)
- 34 בְּעֲרָמָה > | וְשָׁנְאָה הָרוֹצִיחַ אֶפִּילוּ כִּהֵן גְּדוֹל מִבְּטָלִים עֲבוּדְתוֹ דִּוְנוֹ⁵⁹ בְּצִימוֹת
- 35 וּבֵא הַכְּתוּב לְלַמֵּד שְׁרָצִיחָה דוּחָה עֲבוּדָה וְעֲבוּדָה לְשׁ[בוֹת] בְּתַמּוֹת⁶⁰
- 36 מֵעַם מִזְבְּחֵי תִקְחֻנּוּ לְמוֹת כְּעֵץ קְדוֹשׁ < (שמות כא, יד)
- החטיבה הרביעית נושאת את אותיות הסיום של האלף-בית ק-ת וכן את אותיות הסיום של השם 'שמואל' א-ל.
- 37 קִנְיָנָה חוֹבָה הִיא וְלֹא רְשׁוּת⁶¹ שְׁתִּלְוָה אֶבְיוֹנֵי עֲמָךְ
- 38 רֵשׁ הַלְוָהוּ כֶּסֶף בְּכֶסֶף וְלֹא פִירוֹת בְּפִירוֹת⁶² וְהִתְהַלַּךְ בְּתוֹמָךְ
- 39 אִם כֶּסֶף תִּלְוָהוּ אֶת- < עַמִּי > אֶת- < הָעֲנִי > עֲמָךְ (שמות כב, כד)
- 40 שְׁמוֹר נַפְשֶׁךָ מִן הַנֶּשֶׁף שֶׁעַל חַיִּשׁ לָוִים עוֹבֵר נוֹתֵן בְּמִרְבִּית אֶכְלוֹ⁶³
- 41 תְּהֵא עוֹשֶׂה מְצוּה וְנוֹטֵל אֶת שְׁלֶךְ⁶⁴ וְאַרְבֵּה הוֹנֵךְ⁶⁵ וְאִגְדִּילוּ
- 42 אִם חָבוּל תַּח- < בַּל > שְׁלֵמַת- < רַעֲךָ > עַד- < בְּ > אֶת- < הַשְּׂמֵשׁ > תִּשְׁיַכְנוּ < לוֹ (שמות כב, כה)
- 43 אֶת כְּסוֹת יוֹם מִשְׁכְּנָה בְּלִילָה וְהַחֲזִירָה בַּיּוֹם⁶⁶ [לעזרו]
- אִין אֶתָּה רְשָׁאֵי לְמַנוּעַ מִמֶּנּוּ כְּסוֹת שֶׁהִיא נוֹפֶלֶת לְשִׁאֲרוֹ]
- 58 מכילתא דר"י, שם, שם: 'להרגו בערמה, להוציא חרש שוטה וקטן שאינן מערימין'.
- 59 בשוליים 'דננו', והשווה: מכילתא שם, שם: 'מעם מזבחי תקחנו למות. מגיד שמבטלים העבודה מידו, ויוצא ליהרג' ('בצימות').
- 60 השווה: מכילתא דר"י, שם, שם: 'מעם מזבחי תקחנו למות, בא הכתוב ללמדך על רציחה שתדחה את העבודה, ותהא רציחה דוחה את השבת מק"ו'. ולשון 'בתמות' היא כנראה חלופה ספרותית ללשון 'קל וחומר'.
- 61 השווה: מכילתא דר"י, שם, כספא (משפטים), פרשה יט, עמ' 315: 'אם כסף תלוה - חובה ולא רשות'.
- 62 השווה: מכילתא דר"י, שם, שם: 'אם כסף תלוה - כסף בכסף אתה מלוהו, ואי אתה מלוהו פירות בפירות'.
- 63 על פי 'ובמרבית לא תתן אכלך' (ויקרא כה, לו); והשווה: מכילתא דר"י, שם, כספא (משפטים), פרשה יט, עמ' 316: 'לא תשימון עליו נשך, מכל מקום. מכאן אמרו, המלוה ברבית עובר על חמשה דברים, משום בל תתן, בל תקח, לא תשימון עליו נשך, לא תהיה לו כנושה, ולפני עור לא תתן מכשול'.
- 64 מכילתא דר"י, שם, שם: 'אם חבול תחבול. רבי ישמעאל אומר, בא הכתוב ללמדך, שתהא עושה מצוה, ונוטל את שלך'.
- 65 השווה: 'מרבה הונו בנשך ובתרבית' (משלי כח, ח).
- 66 השווה: מכילתא, שם, עמ' 317: 'ממשכנין כסות יום בלילה וכסות לילה ביום, ומחזירין כסות יום ביום וכסות לילה בלילה'.

[כִּי הִיא כְּסוּתוֹ לְבִדָּה הִיא שְׁמֵלְתוֹ לְעוֹרוֹ] (שמות כב, כו)

לעורו | [לְהִבְיָא שְׁחִיב לְחַבְרוּ מְנָה וְעָלְיו כְּסוּת בְּמֵאֲתִים וְהוּא מְהֻמָּזוֹן עָנִי]
[לא יאמר לוֹ מְכוֹר בְּמֵנָה וְהֵתְפֶסֶה בְּמֵנָה וּפְרַע לִי חוֹבִי וּמְמוֹנִי]⁶⁷

2. השלמת החטיבה האחרונה בגוף היוצר

לפרשת שמיני (עמ' 457 במהדורה)

חטיבה זו (הממוקמת אחרי טור 36) נושאת את אותיות האלף-בית ק-ת, וכן את אותיות הסיום א-ל מהשם שמואל.

קִפְצוּ שְׁנֵי [אַחִי]ם כָּל אֶחָד [בְּשִׁמְחָתוֹ
רָצוֹ] [לְאִשׁ ... מַעֲצָמוֹ]⁶⁸ [עַל שְׁמֵיטתוֹ
וַיִּקְחוּ] [בְּנֵי] אֶהֱרֹן נָדָב וָאֲבִיהוּא אִישׁ מִחֶתְתוֹ (ויקרא י, א)

[שׁוֹלְחָה] אִשׁ זָרָה מִמֶּשׁ מִבֵּית כִּרְיִים בְּמִחְמוֹתָם⁶⁹
תִּרְגְּלוּ לְקִרְבִּי⁷⁰ וּבְשֵׁנִים נִפְצָחוּ [ו] לְאַרְבַּע נִשְׂרָפָה נִשְׂמָתָם⁷¹
וַתֵּצֵא אִשׁ מִלִּפְנֵי י' וַתֵּאכֹל אֹתָם (ויקרא י, ב)

אַרְבַּע מְקוֹמוֹת מֵיִתְתָם וְסוֹרְחָנָם בָּם מִזְכִּיר לְגִמּוֹר
אֲזַ לְלִמֵּד שְׁלֹא הָיָה בָהֶם אֶלָּא חֲטָיָה | חֲטִייהָ | אַחַת לְתִמּוֹר⁷²
וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל אֶהֱרֹן הוּא אֲשֶׁר <רָדַבְרָ י' לְאֹמֶר (ויקרא י, ג)

67 חילופי נוסח לפיוט 'ועד מתי' לפרשת פקודי (עמ' 431 במהדורה): 13 הבהירם] הנהירם. חילופי נוסח לגוף היוצר לפרשת ויקרא (עמ' 435-436 במהדורה, טורים 1-22): 8 ויו] וכן. 11 ש... כליל] שהיא כליל. [תי... לתשורת. 12 והמטפל] (והמטבל) [והמיטפל]. 19 יקבלו. 20 מנתין] (מנתה) [מנתה]. נתיחתה] (נתיחתה). חילופי נוסח לגוף היוצר של פרשת שמיני (עמ' 457 במהדורה, טור 23 ואילך): 28 בנועם] לה כן בנועם. 29 באלפו] לאלפו. מעש] שעשה [מעשה]. קרבנות בנותן טעם] קטורת בטוב טעם. 35 נתנו שיר והודייה ורוממו] ויתנו שיר| והודיה וירוממו. השווה: 'איש מחתתו': 'איש מעצמו עשו, לא נטלו עיצה זה בזה' (ספרא, מילואים, פרשה א, פרק ב, מהדורת יוס, מה ע"ג).

69 במידת חומם הגדולה, והשווה: מדרש הגדול, ויקרא י, א, מהדורת ע' שטיינזלץ, ירושלים תשל"ו, עמ' ריט: 'ר' עקיבה אומר אש זרה ממש היתה ומבית כיריים הביאוה'.

70 כמו 'ניסו להתקרב'.

71 השווה: ספרא (לעיל, הערה 68), שם: 'שני חוטין שלאש יצתה מבית קדש הקדשים, ניפצחו לארבעה, ניכנסו שנים בחוטמו שלזה ושנים בחוטמו שלזה...'

72 השווה: ויקרא רבה, כ, ט, מהדורת מרגליות, ירושלים תשל"ב, עמ' תסב: 'בארבעה מקומות מזכיר מיתתן שלבני אהרן, ובכולם הוא מזכיר סירחונן, כל כך למה, להודיעך שלא היה ביין עון אלא זה בלבד'. ההקומות הם: ויקרא י, א; טז, א; במדבר ג, ד; כו, מא.

לְאָמַר > | לְאָחִיו עֶן⁷³ [מִשָּׁה] בְּרִיכּוֹף גְּרוֹן
 לֹא מִתּוֹ בְּנִידָ כִּי אִם עַל קְדוּשַׁת רֵאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן⁷⁴
 הַצִּדִּיק דִּינּוֹ בְרוֹן [שְׁנַאֲמַר] וַיְדוּם אֶהְרוֹן יְצִדִּיק קְדוּשָׁה > (ויקרא י, ג)

3. תיקונים והשלמות לגוף היוצר לפרשת תרומה (עמ' 365–367 במהדורה)

גוף היוצר לפרשת תרומה יוצא דופן מבחינת מבנהו. החטיבה הראשונה משמשת מעין מבוא לחטיבות האחרות. כל אחת מהן כוללת שלוש מחרוזות שמחרוזת החתימה שלהן שווה, והיא חוזרת אל מחרוזות החתימה של החטיבה הראשונה. בנוסח הנדפס מסומנת מחרוזות החתימה בקיצור אחרי החטיבה השנייה בת שלוש המחרוזות, אבל אחר כך היא מופיעה משום מה אחרי ארבע המחרוזות הבאות, וכן בהמשך לאחר כל ארבע מחרוזות. דבר זה בא על תיקונו בקטע החדש מספריית כל ישראל חברים בפריס. שם נרמזות מחרוזות החתימה החוזרת כמתבקש לאחר שלוש המחרוזות של החטיבה השלישית (טור 30), וכן לאחר שלוש המחרוזות של החטיבה הרביעית (טור 39). מעבר לנקודה זו לא השתמר בעמוד החדש המשך כלשהו.⁷⁵ על פי כתב היד החדש ניתן לקרוא בצורה מתוקנת את המחרוזות השישית של הפיוט (טורים 16–18), המשווה דרך קבע בין המשכן, גוף האדם והעולם:

הַמְשִׁכֵּן קֶרְשֵׁיו הָיוּ זָהָב מִצּוּפִים
 וְהַגּוֹף צִלְעוֹתָיו בְּתִלְבוּשֵׁת בִּשְׂרֵי מִיּוֹפִים
 וְהָעוֹלָם הֶרְרִיו בְּתַכְסִּית עֶפֶר מְחוּפִים]

'תכסית' היא מילה החוזרת בפיוטי השלישי. גם בפיוט שכתב לפרשת בראשית הוא משתמש בה: 'שְׁמִים הוּקְדְרוּ בְּתַכְסִּית שֶׁק'. המילה היא כנראה מילה ארמית החוזרת ומופיעה במדרש קהלת רבה יא, א, א. 'הב לי תכסית דאכסי בה' מבקש אדם שנטרפה

73 כמו 'ענה' בלשון הפייטנים.

74 השווה: ספרא, שם, מה ע"ד: 'אמר משה לאהרן "אהרן אחי, לא מתו בניך אלא על קדושת שמו שלקב"ה"'. ולשון 'ראשון ואחרון' הוא כינוי לקב"ה על פי ישעיהו מד, ו: 'אני ראשון ואני אחרון'. והשווה: מדרש הגדול, ויקרא י, ג, עמ' רכו: 'אמר לו משה לאהרן אחי לא מתו בניך אלא על קדושתו שלקב"ה, וכיון שידע אהרן שבניו ידועי (יעודי) המקום הם, שתק וקבל שכר על שתיקתו, שנאמר וידום אהרן'.

75 כ"י פריס, כל ישראל חברים, IIB 242. בצידו האחר הוא כולל מכתב בקשה לתמיכה מראש סדר אחד בשם שְׁלָה: 'צאתי מארצי... והלך הכל בספינה ואין בידי מאומה', טוען הכותב. מעבר לזה לא השתמרו במכתב ידיעות נוספות.

ספינתו ונפלט אל החוף כשהוא ערום.⁷⁶ במילה ארמית נוספת משתמש השלישי כשהוא עורך את השוואותיו עם יריעות המשכן: 'זופִּנּוּ יְרִיעוֹת בְּמִשְׁכַּן מְכֻסוֹת גְּגוֹתָיו וְצִדְדוֹתָיו / וּבְגוֹף הָעוֹר מְכֻסָּה גְּיָתוֹ וְכֻסּוֹתָיו / וּבְעוֹלָם שְׁמֵי שַׁחַק מְכֻסִּים פְּנוֹתָיו' (טורים 22-24). בכתב היד שעל פיו נדפסה המהדורה יש כנראה לקרוא: 'גְּגוֹתָיו'. המילה מופיעה בבבלי, נידה מח ע"ב, ושם מדובר על הנערות 'שנושאות את אחיהם על גיססיהן' (כמו: על צידיהן).⁷⁷ לשון כיסוי החזרת בשלושת הטורים אחראית אולי גם על הפיכת 'גססות' אל 'כססות'. מכל מקום, על מילות החרוז פעל הלחץ המפורסם לשוויון התצורה (השווה: 'סוכה שחמֶתָה מרובה מצֶלְתָה'). על פי 'גְּגוֹתָיו' נעשה צִדְדוֹ לְצִדְדוֹתָיו, וכן היה *גְּגוֹתָיו לְגְּגוֹתָיו, ומכאן קצרה הדרך עד כְּכֻסּוֹתָיו.

4. מאורות ליום הכיפורים (השלמה לעמ' 920 במהדורה)

[מאורה]

[סְלִיחָה עִמָּךְ הֵיאָה⁷⁸ סְלַח לָנוּ וְנַעֲמֹד⁷⁹

עַ[וֹנוֹתֵינוּ] נוֹ מְחוֹל וְכַמְדֵּתֵינוּ אֶל תְּמוֹד

פְּשָׁעֵינוּ אִם רַבּוּ נִגְדָךְ בְּחוֹצֶף לְתַמּוֹד⁸⁰

צוֹר הַרְבֵּה לְסְלוּחַ רַחֲמִים לָנוּ תִצְמֹד⁸¹

כך יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבותיו וישוב אל אדוני וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח (ישעיהו נה, ז)

ונ' לעושה אורים וג'

ב' יוצר [המאורות]

[אהבה]

קִיּוּנוֹךְ מְקֻנָּה⁸² וּמְעוֹז [בְּ]עֵבוֹר רֵאשׁוֹן רֵאשׁוֹן⁸³

רֵאָה אֵיזוֹל⁸⁴ [בַּל] יִמוּט [וְ]עוֹנֵי [יּוֹד] שׁ [דְּ]שׁוֹן⁸⁵

76 זולאי (לעיל, הערה 23), עמ' 419.

77 רש"י במקום מזכיר שתרגום 'על צד תנשאו' בישיעהו (סו, יב): 'על גססיהן תתנטלון'.

78 השווה 'כי עמך הסליחה' (תהלים קל, ד).

79 השווה 'אם עוונות תשמר יה אדני מי יעמד' (תהלים קל, ג).

80 כמו 'להתמיד'.

81 כמו 'תצמיד'.

82 השווה 'מקוה ישראל ה'' (ירמיהו ז, יג).

83 בזכות שלוש עשרה מידות הרחמים שבפתיחה לאמירתן נכלל הביטוי 'מעביר ראשון ראשון'.

84 מלשון 'אֵצִיל' במשמעות 'נכבד'?

85 צורת מקור מהשורש התנייני דש"ן. וצריך להיות 'דוש' או 'דישה'.

שְׁרִירִי⁸⁶ לְבִינוּ דָּחָה וּשְׁלַח עֲזָרֵינוּ⁸⁷ מִתּוֹךְ יַאֲשׁוּן⁸⁸
 תִּכְפַּר עֵוֹן וְיָבֵל תִּחְזִיק לְעַד אֶף וְיִקְשׁוּן⁸⁹
 כִּכְּ מִי אֵל כַּמוֹךְ נוֹשֵׂא עוֹן וְעוֹבֵר עַל פֶּשַׁע לֹא הַחְזִיק לְעַד אִפּוֹ כִּי חִפֵּץ חֶסֶד הוּא (מיכה
 ז, יח)
 ונ' כי יעק[ב בחר] ב' הבוחר [בעמו ישראל באהבה]⁹⁰

5. מאורות לסוכות (השלמה לעמ' 933 במהדורה)

[מאורה]

[שְׁמַ]שׁ לְאוֹר יוֹמָם | בְּלַיְיָ⁹¹ יִהְיֶה עוֹד לְסִגּוּלָה⁹²
 [מַ]מְ[דָּ]רָה⁹³ יִרַח בַּל יִגְיֶה בְּעִיר הַקִּלְלָה⁹⁴
 וְעַל כָּל מְכוֹן הַר צִיּוֹן⁹⁵ יִבְרָא אֵל בְּגִדוּלָה
 אוֹרֵת עֲנָן מְהִילָה⁹⁶ / לְהַגִּיחַ אֵשׁ לְהַבֶּה לַיְלָה
 כַּכְּתוּב וּבְרָא >ה' על כל מכוון הר ציון ועל מקראה ענן יומם ונגה אש להבה לילה
 (ישעיהו ד, ה)
 ונ' וסוכה תהיה >לצל יומם מחרב ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר< (ישעיהו ד, ו)
 ונאמר >לעושה אורים גדולים< (תהלים קלו, ז)
 [ברוך אתה ה' יוצר המאורות]⁹⁷

6. 'ועד מתי' לשבת האזינו ושובה (במהדורה, עמ' 762, אחרי ה' מלכנו)

נסיים בפיוט גאולה החותם את מערכת פיוטי היוצר לאחת השבתות האחרונות של הקריאה בתורה. החתימה 'יזכה' מלווה את האלף-בית של החלק הראשון של

- 86 כמו: שרירות.
 87 השווה 'שלח עזרך מקדש' (תהלים כ, ג).
 88 מכיוון שאנו מיואשים.
 89 כמו 'מתוך התעקשות'.
 90 על פי כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים, אוסף אדלר, 3462.19.
 91 הנוסח המתוקן מעל 'בא', והכוונה לזריחת השמש ביום כפי שניבא ישעיהו ס, יט: 'לא יהיה לך עוד השמש לאור יומם ולנגה הירח לא יאיר לך והיה לך ה' לאור עולם'.
 92 לעם סגולה, לישראל.
 93 ההשלמה מסופקת.
 94 כינוי לירושלים, ועל פי יחזקאל כו, יז.
 95 השווה ישעיהו ד, ה, המובא בהמשך.
 96 כמו 'מאירה', והשווה ישעיהו יג, י: 'כוכבי השמים... לא יהלו אורם'.
 97 על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טיילור ושכטר, סדרת הנוספות, 131.51, המשלים את כ"י ד (כ"י ניר-יורק, אוסף אדלר, 3454.2) במהדורה, ושני הדפים הם חלקי דף אחד שהתפצל.

הפיוט המכונה 'ה' מלכנו' והחתום 'שמואל'. שמונה הצלעות חורזות דרך קבע זו בזו. זה הפיוט האחרון במערכת היוצר לאותה שבת, והוא מפליג אל התרוממות הרוח של הגאולה ונחתם בברכה 'גאל ישראל'. במחזור היוצרות הקל החתום שלמה סולימן לא מצאנו אותו מקפיד דרך קבע על החלוקה המשולשת של החלק האחרון במערכת היוצר: 'מי כמוכה' כפיוט המנוני בשבח האל, 'ה' מלכנו' כפיוט תלונה על מצבו האומלל של עם ישראל בהווה, ולבסוף 'ועד מתי' במשמעות 'מתי', מילים הפותחות רצף של תקוות גאולה.

[ועד מתי]

יִשְׁעֶךָ חָזוּ נְחֻזָּה

וְעוֹד לֹא נִתְבַּזָּה

זְכָרָה לְ[נו] חִז בְּמַחֲזָה⁹⁸

וְעֵתָר אִישׁ הַלְזָה⁹⁹

כָּל אֲשֶׁר לְ[נו]¹⁰⁰ בּוֹזָה

הַשְּׁפַל וְהַרְזָה

הַשְּׁיִבָה [ה]קִדְשׁ [בְּזָה]

וְאֵז יוֹשֵׁר הַטְּוִירָה

ככ' ביו[ם] ההוא [יושר השיר הז]ה [בארץ יהו]דה עיר עז לנו י[ש]וע[ה] ישית חומות ו[ח]ל [ישעיהו כו, א]

[ברוך אתה ה' גאל ישראל]¹⁰¹

ו. השלמה בסוגה חדשה:

אזהרות שמואל השלישי לשבועות

הנוהג לפייט את תרי"ג המצוות ('אזהרות'), בעיקר לשימוש בשבועות, היה חביב על הפייטנים והציבור. האזהרות המונות את תרי"ג המצוות מנומרות היו בדברי הלכה וכתובות במחרוזות של שלושה טורים ארוכים, שפסוק מקראי חותם אותן. שלמה אבן גבירול כבר שקל את האזהרות שלו במשקל כמותי (המשקל הארוך נוסח

98 אברהם אבינו (על פי בראשית טו).

99 ותפילת יצחק (והכינוי על פי בראשית כד, סה).

100 כמו 'אותנו'.

101 על פי כ"י קימברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף טילור ושכטר, סדרת הנוספות, 131.86.

דונש).¹⁰² ואולם לסוגה זו קמו גם מתנגדים. אברהם אבן עזרא לגלג על כותבי אזהרות והשווה אותם לאנשים המונים צמחי מרפא ואינם מכירים את סגולותיהם.¹⁰³ הרמב"ם בהקדמה ל'ספר המצוות' לא מצא את האזהרות שהוא הכיר בספרד ראיות, מכיוון שהן נמשכו, לדבריו, אחר בעל 'הלכות גדולות'. עם זאת, הוא סבר שאין להאשים את הפייטנים בטעויות שנכנסו במניינים שלהם, 'כי מחבריהם פייטנים ולא רבנים. ואת הראוי להם מצד אומנותם, היינו: מתק הדיבור ויפי החריזה, כבר עשו בשלמות'.¹⁰⁴ כיצד היה מימוני מתייחס לאזהרות של השלישי?

למגוון הסוגות המעיד על היצירתיות של שמואל השלישי, מלבד מקצוע היוצר, ניתן להוסיף גם את תחום האזהרות לשבועות. סוף האזהרות שלו, שהגיע לדינו, כתוב בסימן אלף-בית הפוך בראשי הטורים, ושרדו מן הפיוט האותיות י-א בלבד. האזהרות כתובות במחרוזות מרובעות, ופסוק מקראי מקשט דרך קבע את הטור האחרון של כל מחרוזת. הפסוק הזה גם קובע בכל מחרוזת את הברת החרוז שלה. בשלושת הטורים שלפני כן שילב הפייטן דברי הלכה בתוך הרצף התיאורי שלו. בטורי ג של שלוש המחרוזות האחרונות חתם הפייטן את שמו בראשי המילים: 'שמואל בירבי הושענא'.

הטורים הארוכים של פיוטי האזהרות כבר היו קרובים לפי הבנתו של בעל תורת השיר מן האסכולה של סעדיה גאון לטורי השיר הארוך בעל החריזה המברחת, שנחשב אחד משיאי ההישג בשירת ערב, הלוא היא ה'קצידה'. נראה שכך תיאר בעל תורת השיר את הסוגה הספרותית הזאת, כאשר אמר (בתרגום): 'החלק החמישי הוא הארוג והשלוש, ותיאורו, שיכתוב שלושה פסוקים או כמה שירצה מהם ומ(דברי) הלכה יחד אתם כשהם שווים במלים ויארגו בדיבור ובשיר כפי שירצה, וחלק זה יש שהוא קשה ועמוק מאוד. וכבר חיבר ראש הישיבה בתים כאלה ואחרים מן המלומדים'.¹⁰⁵ ראש הישיבה הוא כמובן סעדיה גאון, ואחרים מן המלומדים הם אלה שהלכו בעקבותיו, ובהם כנראה גם שמואל השלישי.¹⁰⁶

ממה ששרד כאן מן החלק ההלכתי של האזהרות נראה ששמואל כרך יחד עניינים בעלי זיקה קרובה, שנידונו במשנת מכות פרק ג בסמיכות קרובה. בחלק השירי החותם

102 ד' ירדן (מהדיר), שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 392 ואילך.

103 י' כהן וא' סימון (מהדירים), ר' אברהם אבן עזרא, יסוד מורא וסוד תורה, רמת-גן תשס"ז, עמ' 111-112: 'כל בעלי ה"אזהרות" סופרי המצוות דומי[ם] לאדם הסופר כמה מספר העשבים הכתובי[ם]

בספר הרפואות, והוא לא יכיר מה תועלת יש בכל אחד ואחד. ומה יועילו לו שמותם?'

104 רבינו משה בן מימון, ספר המצוות, ירושלים תשי"ח, עמ' ד-ה.

105 אלוני (לעיל, הערה 10), עמ' 388-389.

106 זולאי (לעיל, הערה 23), עמ' 386.

את האזהרות שלו הוא הלך בסגנונו המוכר. בדרך דומה הוא הלך ב'סדר' הארוך שכתב לפרשת בשלח. סדר זה בן 600 הטורים חתום גם הוא בסופו, אבל הפעם בתוספת החתימה 'שמואל הרביעי בחבורה ביר' הושענא'. אפשר שניתן ללמוד מן החתימה באזהרות 'שמואל ה[חבר בירבי הושענא' שאת האזהרות כתב לפני שנודע לנו כרביעי בחבורה.

להלן מובא החלק האחרון של האזהרות לשבועות, כפי ששרד בכתב יד אחד מן הגניזה, ולא נכלל במהדורתנו.

ל. . . . . [רץ]

כ. . . . . [רץ]

ה. . . . . [רץ]

כי מרעים יפרתון וקני יי המה ירשו ארץ (תהלים לז, ט)

ישור מעגלי ופליטה¹⁰⁷ ואל תשרוט על מת¹⁰⁸ תרעומת להרעים¹⁰⁹
 טבעוני¹¹⁰ כל דבר ש[רט ו]רושם בבשרך¹¹¹ לא יהוא טבועים
 תדל מלהאחות ללצים¹¹² ופסילים ומלהתחבר לבוערים וטועים
 באורח רשעים אל תבוא ואל תאשר בדרך רעים (משלי ד, יד)

חקי הגוי מאוס תמאס קרחה והקפה והשחתה גם קומי מלספרה¹¹³
 זה המקיף חייב שתים והמשחית סופג חמש בגמירה¹¹⁴
 באהבה ובחיבה עשה כל אשר לך הורה
 יי אלהי השמים האל הגדול והנורא (נחמיה א, ה)

107 ישעיהו כו, ז.

108 ויקרא יט, כח.

109 כמו: רוגז להרגיז.

110 כמו צורת מקור, מעין הטבעות לא יהיו טבועים. לדוגמאות נוספות למשקל קטלון ראה: יוצרות שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 1066.

111 משנה, מכות ג, ו: 'הכותב כתובת קעקע... אינו חייב עד שיכתב ויקעקע בדיו ובכחול ובכל דבר שהוא רושם'.

112 הימנע מלהתחבר לגנבים ולשודדים (לץ בערבית הוא 'גנב').

113 תוספתא, שבת ו, א, מהדורת ש' ליברמן, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 22: 'אלו דברים מדרכי האמורי המספר קומי'; והשווה עוד: דברים רבה, ב, יח.

114 משנה, מכות ג, ה: 'הקורח קרח בראשו, והמקיף פאת ראשו, והמשחית פאת זקנו... על הראש - שתים, אחת מכאן ואחת מכאן, ועל הזקן - שתים מכאן ושתיים מכאן ואחת מלמטה'. המקיף פאת ראשו מתחייב בשתי מלקות, לפי ששער הראש יש לו שתי פאות, והמשחית את הזקן חייב חמש מלקות, לפי שהזקן יש לו חמש פאות (אחת מעל הלחי ואחת מתחתיו, בשתי הלחיים ועוד פאה אחת למטה).

וְלִדְי יְסוּדֵי עוֹלָם¹¹⁵ בַּחוּרִים מְשֻׁבְּעִים אוֹמוֹת לְפִוְעֵלָם¹¹⁶
הִנֵּה הֵם¹¹⁷ שֵׁשׁ מֵאוֹת וּשְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה מִצֹּת פָּרָטָם וְכָלְלָם
רַב הוּא מִתֵּן שְׂכָרָם אֲשֶׁרִי הַזֹּכֶה לְשִׁמְרָם וְלִהְשִׁכִּילָם¹¹⁸
כִּי יֵרָא אֱלֹהִים יֵצֵא אֶת כּוֹלָם (קהלת ז, יח)

דִּיעוֹתָם מֵה יִקְרוּ מִבְּדוֹלַח וַיִּשְׁפָּה
גוֹרְלָם מֵה נְעִים וְחָלְקָם מֵה מְאֹד יָפָה
בְּשִׁרְר יִהְיוּ רְפָאוֹת בְּעֵצָם יַעֲשׂוּ שִׁיקוּי¹¹⁹ וּמְלוֹגָמָה לְפָה¹²⁰
כִּי חַיִּים הֵם לְמוֹצְאֵיהֶם וְלִכְל בְּשִׁרוֹ מֵרַפָּא (משלי ד, כב)

בְּרַחֲמִים יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ אֱלֹהֵי עוֹלָם
אֲזִי לְזִכְרוֹתֵינוּ וְלִסְיַעַנּוֹ לְקִיָּמָם וְלִהְבִּין פְּלִפּוֹלָם¹²¹
הַלּוֹמְדָם וְהַמְלַמְדָם שְׁנֵי עוֹלָמוֹת¹²² נִמְתָּה אֲנַחֲיָלָם
עוֹשֶׂה אֱלֹה לֹא יִמוּט לְעוֹלָם (תהלים טו, ה)¹²³

ז. סיכום

פעילותו של שמואל השלישי בתחום הליטורגיה הייתה אפוא מגוונת יותר ממה שחשבנו בתחילה. את עיקר חילו הוא נתן אומנם לתחום מערכת היוצר, אבל גם סוגות אחרות לא היו רחוקות מן האופק התרבותי שלו. בין השאר הוא כתב יצירות חברתיות לכלולות ולהבדיל ללוויית המת. הוא גם ידע לדרוש באיגרת אישית בשלום

115 פנייה לצאצאי האבות, הם יסוד עולם (משלי י, כה).

116 לאל, שיצר אותם.

117 הרי הבאתי לפניכם את תר"ג מצוות, את פיוט האזהרות הכולל את כל התר"ג.

118 ללמוד אותם באמצעות פיוט האזהרות הזה.

119 על פי משלי ג, ח: 'רפאות תהי לשרך ושקוי לעצמותיך'.

120 השווה: ויקרא רבה יב, ג, מהדורת מרגליות (לעיל, הערה 72), עמ' רנח: 'פקודי ה' ישרים משמחי לב מצות ה' ברה מאירת עינים (תהלים יט, ט) תני חזקיה, דברי תורה עטרה לראש ענק לצואר מלוגמא ללב'.

121 השווה: בבלי, בבא בתרא קמה ע"ב.

122 העולם הזה והעולם הבא.

123 על פי כ"י קימברידג', TS K19.7. שלושת הבתים האחרונים הועתקו בידי מ' זולאי, 'מקור וחייו בפיוט', סיני, כה (תש"ט), עמ' לח, הערה 9; וראה גם הנ"ל (לעיל, הערה 23), עמ' 386. כל הפסקה 'רב סעדיה גאון ור' יהודה הלוי' הושמטה שם, עמ' 311 ואילך (מקור וחייו, שם, עמ' לו ואילך).

סבתא זקנה ובשלום צאצא צעיר. בפרי עטו הוא ליווה מעמדים של שמחה ושל אבל ציבורי, וגם דאג להנציח מאורעות כאלה במגילות היסטוריות מיוחדות.¹²⁴ הוא כתב במו ידיו מכתב המלצה נרגש אל ראש קהילת בני בבל בפוסטאט, שמריה בן אלחנן, בשביל צעיר אחד, נתן בן אברהם שמו. הצעיר עמד לצאת למגרם כדי להשיב לעצמו את ירושת אביו. השלישי ניסה לשכנע אותו בלא הצלחה שימנה שליח, 'כי חסנו עליו מיגיעת הארחות, ולא הוטבה נפשו בשליח'.¹²⁵ השלישי אולי לא הבין שלצעיר הזה, שלדעתו היה בלתי מנוסה, הייתה יכולת גדולה להילחם על צדקתו. צעיר זה ניהל כעבור כשלושים שנה מלחמת ירושה תקיפה עם הגאון שלמה בן יהודה, הפעם על תפקיד ראש הישיבה. באותם ימים הוא כבר היה אב בית הדין, המשנה לגאון בישיבת ארץ ישראל, אבל הוא ביקש לרשת את מקומו ולהיות בעצמו ראש הישיבה. נתן בן אברהם נכנע בסופו של דבר, אחרי קרב מר שנמשך כמה שנים. היה זה בהושענא רבה, 8.10.1042.¹²⁶ באותו הזמן כבר לא היה השלישי, כנראה, בין החיים.

124 יוצרות שמואל (לעיל, הערה 1), עמ' 961 ואילך.

125 שם, עמ' 1005.

126 גיל (לעיל, הערה 21), א, עמ' 581.